

***Tefsîr-i Mevâkib*'in Meâl Özellikleri Açısından Tahlili**

Analysis of *Tafsîr al-Mawakib* in Terms of Translation Features

Betül SARIKELLE

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
Suleyman Demirel University Social Sciences Institute
Department of Basic Islamic Sciences Postgraduate Student
Isparta/Türkiye
betull.sarikelle@gmail.com | orcid.org/0000-0002-5479-4745

Ali BULUT

Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
Assistant Professor, Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Tafsir Department
Isparta/ Türkiye
alibulut@sdu.edu.tr | orcid.org/0000-0002-8575-7883

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 31 Mart / March 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 29 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi | Published: 20 Aralık / December 2022

Atf | Cite as: Betül Sarikelle, Ali Bulut, “*Tefsîr-i Mevâkib*’in Meâl Özellikleri Açısından Tahlili”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49 (Aralık 2022/2), 88-103.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyyatdergisi@sdu.edu.tr

Tefsîr-i Mevâkib*'in Meâl Özellikleri Açısından Tahlili

Öz

Bu makalede, İsmâil Ferruh Efendi (ö. 1840) tarafından -Hüseyn Vâiz-i Kâşifi (ö. 910/1504)'nin *Mevâhib-i 'Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî)* adlı Farsça tefsirinden- tercüme edilen *Tefsîr-i Mevâkib* adlı eser muhteva analizi yapılmak suretiyle meâl özellikleri açısından değerlendirilmiştir. *Mevâhib-i 'Aliyye*, birçok coğrafyada gördüğü ilgiyle kazandığı ün sebebiyle muhtelif dillere çevrilmiş, aynı zamanda yazılmasının üzerinden çok geçmeden farklı müellifler tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Tercüme mütercimlerin üsluplarına göre şekillenmiş, bazı ihtisar ve ilavelerle genel olarak okurların o dönemdeki tefsîr ihtiyacını karşılamıştır. Bu tercümelelerden biri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde birden fazla basımı yapılarak yaygın bir şekilde kullanılan İsmâil Ferruh Efendi'ye aittir. *Tefsîr-i Mevâkib*, hem yazıldığı dönemde tercih edilen muhtasar bir tefsîr olması hem de muhtevası bakımından tercüme/meâl türüne misal teşkil etmesi bakımından büyük öneme hâizdir. Her eserin olduğu gibi *Tefsîr-i Mevâkib*'in de kendine has üslubu bulunduğundan, çalışmamızda eserin meâl ile ilgili öne çıkan hususiyetleri misaller çerçevesinde irdelenmiştir. Öncelikle müfessir Kâşifi'den kısaca söz etmek gerekirse, onun, âyette kast olunan mana için, muhteva ile birlikte kısa kavramsal izahlar yaptığını ve tefsîrinde takip ettiği yöntemin âyetin işaret ettiği manayı kolaylıkla idrak edebilmenin yollarını açtığını söylemek mümkündür. Mütercim İsmâil Ferruh Efendi'nin de *Mevâhib-i 'Aliyye*'den gerçekleştirdiği söz konusu tercümesinde aynı üslubu devam ettirdiği görülmüştür. Buna göre *Tefsîr-i Mevâkib*'de sebep-i nüzûl bilgileri benzer lafızlarla veya bazı ek bilgilerle aktarılmıştır. *Mevâhib-i 'Aliyye*'den nakledilen açıklama niteliğindeki hususlar ele alınırken “yani” lafzı anlamın kuvvetlendirilmesi için kullanılmıştır. Yine “yani” lafzı kullanılarak müphem olan mananın anlam alanı genişletilerek muhtasar bir şekilde âyetle ilgili mâlûmat zikredilmiştir. Bu lafızla bazen bir zamir belirtilmiştir, bazen de müphem manayı ortaya çıkararak okuyucunun anlamı kavramasına imkân sağlanmıştır. Kâşifi'nin bağlamına göre kelimeleri açıklaması hassasiyetini İsmâil Ferruh Efendi de sürdürmüştür. Tercümede bir kelimeye âyetin bağlamına göre muhtelif mefhumlar yüklenerek âyetin mana derinliklerine inme gayesinin bulunduğu bilinmektedir. Bu noktada İsmâil Ferruh Efendi, gerekli gördüğü yerlerde parantez işareti kullanarak âyetlerdeki lafızlar dışında zaid herhangi bir mefhumun âyete dâhil olmamasına özen göstermiş manayı ortaya çıkaracak eklemeler yaparak âyetlerin daha açık ifade edilmesine dikkat etmiştir. Yine o, mananın genişçe izah edilmesine kanaat getirdiği durumlarda meâlin içerisine anlamdan uzaklaşmadan te'vil nitelikli açıklamalar derc etmiştir. *Tefsîr-i Mevâkib*'de Mushaf tertibi itibarıyla ilk sûrelere dair detaylı açıklamaların yer aldığı, ancak son sûrelerde izâhların azaldığı ve böylece sonlara doğru eserin meâl özelliğini taşıdığı müşahade edilmiştir. Neticede meâl-tefsîr iç içe olmakla birlikte meâl mündemiç bazı bilgilerin ve şerhlerin mevcut olması sebebiyle, söz konusu eserin, dinî

* Bu makale, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda devam etmekte olan “Tefsîr-i Mevâkib'in 'Ulûmu'l-Kur'ân Açısından İncelenmesi” adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

ilimlerde ihtisas yapmayan insanların -harici kaynağa mümkün olduğunca ihtiyaç duymadan- âyetleri anlamalarına katkı sağlamaya yönelik vasfının öne çıktığını ifade etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Tefsîr-i Mevâkib, Kur'ân, Meâl, Üslup.

Analysis of Tafsir al-Mawakib in Terms of Translation Features

Abstract

In this article, the content of the work called Tafsir al-Mawakib, translated by İsmâil Ferruh Efendi (d. 1840) from the Persian commentary named Mavâhib-i 'Aliyya (Tafsir-i Husayn) by Husayn Vâiz-i Kâşhifî (d. 910/1504). It was evaluated in terms of meaning characteristics by making analysis. Mavâhib-i 'Aliyya was translated into various languages due to the popularity it gained in many geographies, and at the same time, it was translated into Ottoman Turkish by different authors soon after it was written. The translations were shaped according to the styles of the translators, and with some abbreviations and additions, they generally met the tafsir needs of the readers at that time. One of these translations belongs to İsmâil Ferruh Efendi, who was widely used in more than one edition in the last period of the Ottoman Empire. Tafsir al-Mawakib is of great importance in that it is a concise tafsir that was preferred at the time it was written, and that it sets an example for the type of translation in terms of its content. Since Tafsir al-Mawakib has its own style just like every other work, in our study, the prominent features of the work related to the translation have been examined within the framework of examples. First of all, if we need to talk briefly about the commentator Kâşhifî it is possible to say that he made brief conceptual explanations for the meaning meant in the verse, together with the content, and that the method he followed in his tafsir opened the way for easily comprehending the meaning indicated by the verse. It has been seen that the translator İsmâil Ferruh Efendi continued the same style in his translation from Mavâhib-i 'Aliyya. Accordingly, in Tafsir al-Mawakib, the information about the cause of descent is conveyed in similar words or with some additional information. While dealing with the explanatory matters conveyed from Mavâhib-i 'Aliyya, the word "ie" was used to strengthen the meaning. Again, by using the word "that", the meaning of the ambiguous meaning has been expanded and information about the verse has been mentioned concisely. With this wording, sometimes a pronoun is indicated, and sometimes the ambiguous meaning is revealed, allowing the reader to grasp the meaning. İsmâil Ferruh Efendi also continued his sensitivity to explain the words according to the context of Kâşhifî. It is known that the aim of the translation is to go down to the depths of meaning of the verse by attributing various notions to a word according to the context of the verse. At this point, İsmail Ferruh Efendi paid attention to expressing the verses more clearly by making additions that would reveal the meaning, by using parentheses wherever he deems necessary, and not including any additional notions other than the words in the verses. Again, in cases where he thought that the meaning should be explained in detail, he included tawil explanations into the meaning without departing from the meaning. It has been observed that in Tafsir al-Mawakib, there are detailed explanations about the first surahs in terms of the arrangement of

the Qur'an but the explanations in the last surahs have decreased and thus the work has the meaning of meaning towards the end. As a result, it is possible to state that the aforementioned work stands out because of the fact that there are some information and commentaries included with the translation, although the translation and interpretation are intertwined, the quality of the work in question to contribute to the understanding of the verses by people who do not specialize in religious sciences - without needing an external source as much as possible.

Keywords: Tafsir, Tafsir al-Mawakib, Qur'an, Translation, Style.

Giriş

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (ö. 910/1504)'nin *Mevâhib-i 'Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî)* adlı tefsîri, İsmâil Ferruh Efendi (ö. 1840) tarafından 1830'da esere bazı ek bilgi ve ihtisarlarla *Tefsîr-i Mevâkib* ismiyle Türkçeye tercüme edilmiştir.¹ Kâşifi'nin tefsîrine, İslam coğrafyasında oldukça fazla ehemmiyet verilmiş olup birçok dile tercüme edilmiştir. Bunun sebebi ise Kâşifi'nin şahsiyetine duyulan itimat ve eserlerindeki tasavvufî temayülleridir.² İsmâil Ferruh Efendi, "*Mevâhib-i 'Aliyye*"nin aslından kopmamak için tercümesine "*Tefsîr-i Mevâkib*" ismini vermiştir.³ Arapça bilmeyenlerin Kur'an'ı anlamasını kolaylaştırmak ve aynı zamanda Kur'an'ı hatmetmek isteyenler için Kur'an'la birlikte basılan bu tefsîrle birlikte kolay bir şekilde hatim yapılabilmesini sağlama hedefini şu sözlerle ifade etmektedir: "*Hem ilm-i Arabiyyeye intimâ ve intisabı olmayanlara fehm u iz'ânda yüsret ve hem hatm-i şerîf tilâveti murâd idenlere bundan Mushaf-i şerîf misillü hatm itmekte suhûlet olacak vecihle muhtasarca bir tefsîr tercümesi...*"⁴ İsmâil Ferruh Efendi, bu çerçevede *Tefsîr-i Mevâkib*'i, Kâşifi'nin üslubuna riâyet etmeye çalışarak tercüme etme kararı aldığını nakletmektedir. İsmâil Ferruh Efendi, kendisini çocukluktan itibaren Arapça, Farsça ve Türkçe tefsîr kitaplarıyla iştigal eden bir zat şeklinde tavsîf etmektedir.⁵ Bu bağlamda müfessirin üç dile olan hâkimiyetinin, tefsîrin anlam derinliklerine yansyacağını söylemek mümkündür.

İsmâil Ferruh Efendi, *Mevâhib-i 'Aliyye*'yi esas kabul etmesine rağmen Kâşifi'nin *Cevâhirü't-Tefsîr*, Mehmed Efendi'nin (ö. 1111/1699) *Tibyân*, Beyzâvî'nin (ö. 1270/1853) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* ve Hâzin'in (ö. 741/1341) *Lubâbu't-Te'vîl fi Me'âni't-Tenzîl* tefsîrlerini de kaynak aldığına işaret etmektedir. Bunların dışında muhtelif tefsîr kaynaklarından da faydalanmaktadır.⁶ Abdulhamit Bırışık, 1246/1830 yılında telif edilen *Tefsîr-i Mevâkib*'in yazma nüshasının İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde Türkçe Yazmalar

¹ Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/16-18.

² Saidbek Boltabayev, "Çağatayca Tefsîr-i Hüseyinî (Mevâhib-i Aliyye) Tercümesi ve Farsça Dil Özellikleri Üzerine" *Jots*, 3/2 (2019), 297; Özcan Tabaklar-Saidbek Boltabayev, "Çağatayca Mevâhib-i Aliyye (Tefsîr-i Hüseyinî) Tercümesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 57/57 (2017), 237-258.

³ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, (İstanbul: Matbaa-i 'Âmiri, 1286), 1/2.

⁴ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2.

⁵ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2.

⁶ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2; Recep Arpa, "Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne," *Usul İslam Araştırmaları*, 21/21 (Haziran 2014), 133.

bölümünün 8949, 7290, 8944. numaralarında bulunduğunu tespit etmiştir.⁷ Tefsîrin muhtelif yayınevleri tarafından 1282/1865 tarihinden itibaren farklı cilt sayısında, çeşitli boy ve şekillerde birçok kez basımı yapılmıştır.⁸

I. Eserdeki Meâl Üslubuna Genel Bir Bakış

Öncelikle ifade etmek gerekir ki gerek lafız gerek manasıyla Allah'ın kelâmı olması sebebiyle Kur'ân'ın tam manasıyla tercüme edilemeyeceği hususunda genel kabul bulunmaktadır. Tercüme, hiçbir vakitte Kur'ân'ın mana ve gayelerini tam bir şekilde ortaya çıkaramamaktadır.⁹ Bu bağlamda Arap diline hâkim olmayan kimseler için birçok dilde “*sözün manalarının tamamıyla değil de biraz noksanıyla ifade edilen*” anlamında kullanılan meâl çalışmaları yapılmaktadır. Kur'ân'ı anlamak için tercümenin gerekliliği hususunda birtakım görüşler olmasıyla birlikte Kur'ân tercümesinin yapılmasını zorunluluk addeden kimselerin delilleri daha isabetli bulunmuştur.¹⁰ Meâl çalışmalarıyla birlikte, Kur'ân hitabının muhataplarına ulaşması hız kazanmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm Türkçeye çevrilirken, temelde harfî tercüme ve tefsîri tercüme olarak iki metod kullanılmaktadır. Lafzî/harfî tercüme, nazm ve tertib bakımından aslına benzeme şartı aranan kelâmı bir dilden başka bir dile nakletmektir. Bu şekilde kelimesi kelimesine yapılan tercümenin hedef dildeki tüm incelikleri yansıtmasını beklemek, insan eserinde mümkün olamayacağı gibi ilahi hitap karşısındaki sınırlılığı mutlaklıdır.¹¹ Manevi/tefsîri tercüme ise herhangi bir kelâmın orijinal dildeki nazm ve tertib bakımından aslına benzeme şartı aranmaksızın bazı detaylı açıklamalarla mananın diğer bir dile tercüme edilmesidir. Kur'ân'da manası olmayan bir kelime bulunmamasına rağmen kelimeler, derinliğiyle ve bir kelimenin bile birçok veçheyi barındırmasıyla muhtemel manalara hamledilmektedir. Aynı zamanda bazı kelimeleri doğrudan doğruya tercüme etmek mümkünse bile manayı tüm yönleriyle tercümeyi ihtiva etmesinin imkânsızlığı belîğdir.¹² Bu nedenle günümüz tercümelerinde Kur'ân'ın daha çok tefsîri tercüme yönteminin öne çıktığı görülmektedir.¹³

⁷ Abdulhamit Birişik, “Osmanlıca Tefsîr Tercümeleri ve Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 17/1 (2004), 64.

⁸ Birişik, “Osmanlıca Tefsîr Tercümeleri ve Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si”, 64; Muhammed Abay, “Türkçe'deki Kur'ân Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (2012), 243; Saidbek Boltabayev, “Tasavvufî Şahsiyet Olarak Hüseyin Vâiz Kâşifî Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi”, Edt. Dilaver Gürer-Murat Şimşek, *Konya B. Belediyesi Kültür Yayınları*, (2018), 204-212.

⁹ Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarihi*, (İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 41. Baskı, 2017), 36; Ayrıca bakınız: Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, (İstanbul: Zehraveyn Yayınevi, ts.), 1/9-10.

¹⁰ Konu hakkında bakınız: Muhsin Demirci, *Kur'ân Tarihi*, (İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 12. Baskı, 2017), 267. Ayrıca Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/20; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 34. Baskı, 2019), 243, 244; İsmail Çalışkan, *Tefsîr Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2. Baskı, 2020), 299.

¹¹ ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 1/20; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Mektebetu'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 3. Baskı, 1421/2000), 324; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirîn*, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2. Baskı, 2018), 1/140-141.

¹² Elmalılı, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/ 7.

¹³ Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 324; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 243, 244; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, 34-35.

İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*'de tefsîrî tercüme metodunu kullanmaktadır.¹⁴ Tercih ettiği metodu anlamak için mukaddimedeki açıklamalarına değinmeden önce dönemin genel temayülü göz önünde bulundurulmalıdır. Osmanlı'nın son dönemde Türkçe tefsîr tercüme, kelime kelime öbekler halinde tercüme edilirdi. Dinî ilimlere dair ihtisas yapmayan insanlar parça parça çevrilen tefsîrleri anlamakta bağlam nispetinde zorluk çekmekteydi. Müfessir, okuyucunun tefsîri anlamadaki güçlüğünü fark etmesini "*Hususana Türki tercüme kelime kelime beyân ü tabir edilmiş olduğundan cem'u hulâsâ vü rabt avâma emr-i asîr olduğu karin-i idrâk-i fakir olmakla...*"¹⁵ sözleriyle açıklamaktadır. Müfessir, sözü edilen güçlüğü ortadan kaldırmak ve dinî ilimlerde ihtisas yapmayan kimselerin anlamasını kolaylaştırmak adına cümleleri bir bütün olarak tercüme etmektedir. Manaları dönemin üslûbundan farklı bir metotla, öbek öbek çevirmeyip düzenli bir halde yazma gayretinde olduğunu "*alâ kaderi 't-tâkat manâları müretteb tahrîr olunarak*"¹⁶ ibaresiyle nakletmektedir.

Tefsîrin, en-Nisâ sûresine kadar olan bölümünde tefsîrî izâhlar ve sebab-i nüzûller zikredilirken; sonraki sûrelerde kısa açıklamalarla yetinilmesiyle, eserin bir nevi meâl/tefsîr özelliği taşıdığını göstermektedir. Tefsîre geçmeden önce âyetin meâli verilmektedir. Kâşifî'nin tefsîrinin bir tercümesi olması sebebiyle; eserde İsmâil Ferruh Efendi'nin bazen aynı lafızlarla nakilde bulunduğu bazen de kendi yorumunu katarak açıklama yaptığı görülmektedir.

Bundan sonraki başlıklarda, söz konusu eserdeki meâl özelliklerine dair tüm bu hususlar göz önüne alınarak, müfessirin, meâli sunuş yöntemini yansıtan temel bazı hususlar incelenecektir.

II. Nüzûl Sebeplerine İşaret Edilmesi

Esbâb-ı nüzûl, Kur'ân'ın hedeflerinin gerçekleştirilmesi, hükümlerinin tafsilatını ve teşri'inin sınırlarını içermesi bakımından en iyi araç olarak nitelendirilebilir.¹⁷ Zira bu konu, insanların maslahatını gözetken hükümlerdeki hikmetlerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Âyetler arasında var olduğu zannedilen işkâlin giderilmesini ve Kur'ân'ın anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.¹⁸ Aynı zamanda âyetin muhtevastaki hükmün, tahsis edilmesine yardım etmektedir.¹⁹

Tefsîr-i Mevâkib tercümesinin önemli özelliklerinden biri, eserin membaı Kâşifî'nin de bu ilme ihtimam göstermesine uygun olarak esbâb-ı nüzûl bilgisine dair verilerin yer almasıdır. İsmâil Ferruh Efendi, âyetlerin meâlini mütâlaa ettikten sonra anlamlarının altına sebab-i nüzûlü yerleştirdiğini belirtmektedir.²⁰ Eserde, Kâşifî'nin naklettiği sebab-i nüzûllerden birçoğu genellikle aynen nakledilmektedir. Bu noktada İsmâil Ferruh Efendi'nin, *Mevâhib-i 'Aliyye*'den zaid olarak

¹⁴ Recep Arpa, "Tâhirü'l-Mevlevî'nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi'nden Bir Numûne," *Usul İslam Araştırmaları*, 21/21 (Haziran 2014), 14.

¹⁵ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2.

¹⁶ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2.

¹⁷ Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 95.

¹⁸ ez-Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (b.y.: Matba'atu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuh, 3. Baskı, ts.), 1/109; Muhsin Demirci, "Esbâbu'n-Nüzûlün Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *M.Ü.İ.V.Y Dergisi*, 11-12 (İstanbul 1997), 18-20.

¹⁹ ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, (b.y.: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1376/1957), 1/22.

²⁰ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/2.

eserine aldığı bilgileri anlamının yolu; mütercimim âyet meâlini zikretmesinin akabinde zeyil mahiyetinde bu açıklamalara yer verdiğinin bilinmesiyledir.²¹ Birçok yönden müstefid olunan esbâb-ı nüzûl ilmine İsmâil Ferruh Efendi'nin de tercümesinde fazlaca yer vermesinin sebebinin bu ilmi bilmenin hikmetleri ve faydaları bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Eserde esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin bulunmasına dair el-Enfâl sûresindeki şu âyetle ilgili izâh örnek verilebilir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ “Ey iman edenler! Allah’a ve Peygamber’e hainlik etmeyin”²² Öncelikle pek çok meâlde “Allah ve Resulüne hıyanet/hainlik etmeyin” şeklinde tercüme edilen “تَخُونُوا” “hainlik etmeyin” lafzının muhtevasına bakılabilir. Buna göre bir mü’minin hıyanet fiilini yapmakla ne zaman nitelendirilebileceği akla gelebilir. İlk defa meâl okunduğunda hainlik etmek/hıyanet etmek ile kast olunan mana, okuyucunun zihnindeki sınırlı kavrama/anlayışa göre şekillenmektedir. Burada okuyucunun zihnindeki anlamdan ziyade, asıl maksadın “farzları yapmayarak, sünnetleri kısaltarak ve sırlarını açığa vurarak hainlik yapmama” şeklindeki anlam alanı netleşmektedir.²³ Bu konuda âyette esas teşkil eden anlamına dair İsmail Ferruh Efendi, “Allah ve Resulüne ta’til-i ferâiz ve taksîr-i sünen ve izhâr-ı esrâr ile hıyânet itmeyin” ifadelerini kullanmaktadır.²⁴ Âyette olmayan kısmı parantezle belirtmekte ve bir mü’min için hıyanet fiilinin farzları terk etmekle, sünnetleri kısaltmak aynı zamanda sırları açığa vurmaya gibi Müslümanlara yakışmayacak birçok tavrın hainlikle nitelendirilebileceğini *Mevâhib-i ‘Aliyye*’den nakletmektedir. Kanaatimizce bu tür kısa açıklamanın eklenmesi, mefhumu anlamak için herhangi bir tefsîre başvurmadan ince nüanslar ile okuyucunun anlamasına kolaylık sağlamaktadır.

Eserde, âyetin meâlinden sonra tefsîr kısmına geçilmekte; sebab-i nüzûl rivâyetleri tefsîr kısmında yıldız işaretiyle verilmektedir. Âyetin sebab-i nüzûlü ise Benî Kurayzâ kabilesine gizli sırları ileten Ebû Lübâbe hakkında olup, onun yaptığı davranışı Müslümanlara hıyanet addederek tevbe etmesi anlatılmaktadır. Ebû Lübâbe, Müslümanların sırrını açığa vurmaya hıyanet etmiş ise de tevbesine icabet edilmiştir. Burada zikri geçen sebab-i nüzûl rivâyeti *Mevâhib-i ‘Aliyye*’den aynı lafızlarla nakledilmektedir.²⁵ Müteakib âyette “وَاعْلَمُوا أَنَّمَا آمَوَ الْكُفْرُ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ /Bilin ki mallarınız ve çoluk çocuğunuz birer deneme aracıdır. Allah katında ise büyük bir mükâfat vardır.”²⁶ buyurulmaktadır. İsmâil Ferruh Efendi, âyetdeki evlatların da imtihan vesilesi olacağı hususunda parantez işaretiyle bir önceki nasla ilişkilendirerek Ebû Lübâbe misalini vermektedir.²⁷

Misaldeki gibi nüzûl sebebi bilinerek asıldan hareketle birçok duruma kıyas edildiğinde âyetin anlamı daha geniş bir etki alanına kavuşabilmektedir. Bu açıdan söz konusu tercümenin, *Mevâhib-i*

²¹ Ersin Çelik, “19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi'nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, (2021), 254.

²² el-Enfâl 8/27.

²³ Elmalılı, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 4/223.

²⁴ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/305. Krş. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî* (b.y.: Nur Kitabevi, ts.), 381.

²⁵ Bakınız: Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 381; İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/305.

²⁶ el-Enfâl 8/28.

²⁷ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/305.

'Aliyye ile ortak en bariz özelliği esbâb-ı nüzûlün mevcudiyetidir. Tefsîrde, esbâb-ı nüzûlü zikretme sebebi açıkça belirtilmese de sebep-i nüzûl doğrudan verilmekle kalınmayıp âyetteki temel noktalara "tevbih, beyân, tesliye ve cevap zımında âyet-i kerîme inzâl buyruldu"²⁸ gibi açıklamalarla işaret edilmektedir. Zikredilen sebep-i nüzûllerin Vâhidî ve Suyûtî'nin eserlerinde bulunması ise muteber kaynaklardan faydalandığını göstermektedir. Nüzûl sebebi zikredilen âyette, "imân" ve "hıyanet" gibi birbiriyle çelişen kavramların bir arada kullanıldığından; zihinlerde oluşan karmaşıklık âyetin nüzûl sebebi bilindiğinde azalmakta ve anlam açık ve belirgin hale gelmektedir.

III. Bazı Kavramsal Açıklamalara Yer Verilmesi

Kur'ân gibi ilahî bir kelâmın çevirisi için kavramların önemi tartışılmazdır. Çünkü okuyucu tarafından anlaşılmayan ya da eksik/yanlış anlaşılan mana, kişiyi her yönüyle mucize olan Kur'ân'a karşı hata yapmaya sürüklemektedir. Kâşifî'nin kavramsal açıklamalara önem atfetmesiyle birlikte; İsmâil Ferruh Efendi'nin de konuya dair hassasiyet gösterdiği, onun meâlinde lügat manasını verdikten sonra kelimelerden murad olunan manayı açıklamak için kavramsal izâhlara başvurusundan çıkarılabilmektedir. Zira o, meâlde ilk anda anlaşılamayacak özellikteki bazı mefhumlara açıklık getirmek için meâli zikrettikten sonra ıstılah anlamlarını vermektedir, gerektiği yerlerde de muhtelif tefsîrlerden beyanlar eklemektedir.

Konuya dair misal vermek gerekirse; el-Bakara sûresinde geçen "صِبْغَةً"²⁹ kelimesi ile ilgili olarak; bu kelimenin lügat manası (boya) hem *Mevâhib-i 'Aliyye* hem de *Tefsîr-i Mevâkib*'de zikredilmektedir. "Dîn ü millete dahi utlâk olunur." ifadesiyle bu kelimenin "din ve millet" anlamlarında kullanıldığı belirtilmektedir. Bu kelimenin izâhında Kâşifî, Allah'ın boyasının rütbe-i velâyet ve derece-i muhabbet olduğu ve bunların herkesi dostluk rengine dönüştürerek âlemde üstün kıldığını zikretmektedir. Ayrıca "صِبْغَةَ اللَّهِ" ifadesini detaylandırarak rengi bulunmayan bir renk olarak tanımlamakta, bir kişinin diğer boyalardan temizlenmeden Allah'ın boyasıyla boyanamayacağına dair tasavvufî açıklamalara yer vermekte; ardından şiirle istişhada gitmektedir.³⁰ İsmâil Ferruh Efendi ise *Mevâhib-i 'Aliyye* zikredilen bu malûmâta, tasavvufî açıklamalara ve rubaiye yer vermemektedir. Zira onun genel olarak istişhad yapılan bölümleri tercümesine eklemeyeceği görülmektedir.³¹ İsmâil Ferruh Efendi, buna karşın kaynaklarından Zemahşerî'nin izâhını ekleyerek "*Keşşâf'ta "tathîr" manasına haml itmiş, bu "sıbga"dan murad "sünnet/hıtân"dır ki sahibini tathîr ider.*"³² açıklamasında bulunmaktadır. Her iki müfessirin ortak noktası ise, âyetin izahında lügat manasının kullanılmasıyla anlamın yeterli olmayacağı düşüncesiyle ayrıca kavramsal bir açıklamaya yer vermeleridir.

²⁸ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/177.

²⁹ el-Bakara 2/138.

³⁰ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 41.

³¹ Tercümesini halkın anlaması niyetiyle yazan, Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1312/1895)'nın Farsça hocası olan bir ismin bu kısmı tercüme etmemesini sebebini halkın yararını gözetmesine dayandırmak mümkündür.

³² İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/37.

Bir diğer misal de “وَالشَّفَعِ وَالْوَثْرِ”³³ âyetiyle ilgili izâhlardır. Meâllerde çoğunlukla “çifte ve teke” ibaresiyle çevrilen âyeti anlayabilmek için açıklamaya ihtiyaç duyulmasından hareketle “الشَّفَعِ” “çift” ile kastedilen anlamlar *Mevâhib-i ‘Aliyye*’den şu şekilde nakledilmektedir: “*Cemî’i mahlûkat ki, çift ü ezdâd halk olunmuştur.*”³⁴ Ayrıca tüm yaratılmış varlıkların çift ve zıddıyla kaim olmasına işaret edilerek insanlar ve cinler, ölüm ve hayat, küfür ve iman gibi birtakım misaller verilmektedir. Kâşifi “الشَّفَعِ” için “*Düşünüp ibret alınız diye her şeyden (erkekli dişili) iki eş yarattık.*”³⁵ âyetini delil getirmektedir. Çift ve tek hakkındaki ilave yorumlarla bunların; anasır, yıldızlar, felekler, burçlar, gezegenler; sabah veya akşam namazı veya cennet dereceleri olabileceği gibi birçok görüşe yer vermektedir.³⁶ Yine “الْوَثْرِ” kelimesinde “قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ” âyetinin ölçüsünce Allah’ın murad edildiği belirtilmektedir.³⁷ Kâşifi, buradaki teklîğe infirad yani sıfat-ı ilahî manasını vererek birçok misalle Allah’ın sıfatlarını değerlendirmektedir. Bu bilgileri İsmâil Ferruh Efendi, tefsîrine almamaktadır.³⁸ *Tefsîr-i Mevâkib*’de bulunmayan bazı hususlar olsa da müfessirin, “çift ve tek” kavramları üzerindeki ihtilaf sebebiyle açıklamaları azaltarak halka indirgelediği düşünülebilir. Böylelikle “çifte ve teke” şeklinde meâllendirilen âyetin mefhumu, kelimenin işaret ettiği manayı doğrudan anlayabilme imkânı sağlamaktadır.

IV. “Yani” Lafzıyla Anlamın Kuvvetlendirilmesi

Meâlde en çok karşılaşılan özelliklerden biri “yani” lafzıyla nassın işaret ettiği anlam izâh edilerek meâlde mündemiç açıklamaların verilmesidir. İsmâil Ferruh Efendi, “yani” lafzıyla aktardığı manayı Kâşifi’den muhtasar bir şekilde zikretmektedir. Misal olarak “صُمْ بَكُمْ عُمِي”³⁹ âyetinde münafıkların halini tasvir eden “صُمْ/sağırlardır” ifadesi açıklanırken yani hak sohbeti iştmezler; “صُمْ/dilsizlerdir”, imanı ikrâr etmezler; “عُمِي/körlerdir”, yani dîde-i basiretle (kalp gözüyle) hakkı fark etmezler şeklinde çevrilmiştir.⁴⁰ Tefsîrlerde buna benzer açıklamalar bulunmasına rağmen meâllerde çoğunlukla “sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir” ibaresiyle sadece âyetin manası verilmektedir. *Mevâhib-i ‘Aliyye*’deki haliyle aktarılan bu beyanları, İsmâil Ferruh Efendi’nin de meâlde birlikte vermesi; âyetten anlaşılması gereken manayı daha belirgin hale getirmektedir. Elbette kaynağından

³³ el-Fecr 89/3.

³⁴ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 1356; İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 2/501.

³⁵ ez-Zâriyât 51/49.

³⁶ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 1356.

³⁷ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 1356; “Çifte ve teke” ibaresinin ifade ettiği mana için birçok te’vil bulunmaktadır. Müfessirin açıklaması rağbet gören açıklamalar arasında yer alır. Bakınız-Karşılaştırınız: Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, (Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Turâs, ts.), 24/399; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1426/2005), 10/516; Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nuketü ve’l-Uyûn*, thk. ‘Abdumaksûd b. ‘Abdirrahîm (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, ts.), 4/264; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Tefsîru’l-Beğavî (Meâlimu’t-Tenzîl)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Dâmiriyye-Süleyman Müslim el-Harş (b.y.: Dâru Tayyibe, 4. Baskı, 1417/1997), 8/412; Ebû Muhammed ‘Abdülhakk İbn Atıyye, *Muharreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. thk. Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1422), 5/476.

³⁸ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 1356.

³⁹ el-Bakara 2/18.

⁴⁰ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 6; İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/9.

yansımalar taşımakla birlikte meâller minvalinde değerlendirildiğinde her iki eserde, böyle bir metotla izâhın bulunması; âyetin gerçek anlamında kullanılmayıp tasvir olduğunun belirtilmesi yönünde önemli bir husustur. Bu da okurun sağlam bir anlam ilişkisi kurmasına imkân sağlamaktadır. Müfessirin, “yani” kelimesiyle açıkladığı misallerde parantez işareti kullanmadığı görülmektedir. Açıklamaların âyetten bir parça olmadığını okurun anlayabileceğini düşündüğü için müfessirin, bu işarete ihtiyaç duymadığı kanaatindeyiz.

V. Parantez İşaretiyle Ek Bilgi Verilmesi

Kur’ân’ın aslına uygun bir biçimde tercüme yapabilmek ve zâid mefhumları aktarmak için parantez işareti meâllerde büyük bir öneme sahiptir. Bu durum, aynı zamanda âyeti kolayca anlamaya yöneltmekte ve manayı kuvvetli bir biçimde sunmaktadır. Buna rağmen çok fazla parantez kullanımı anlam akışını bozmaktadır. Meâlin parantez olmaksızın verilmesinin en zayıf yönetsel yetersizliği, bir çeviri yöntemi bulunmadan rastgele yapılmış olmasıdır.⁴¹ Dolayısıyla meâllerdeki parantez kullanımında orta yolu bulmanın gerekliliği ortadadır.

Parantez işaretiyle ek bilgi verilmesi hususunda incelediğimiz tercümedeki durum, misallerle şöylece ortaya konulabilir: Hz. Âdem (a.s.)’in oğulları arasındaki ayrışmayı beyan eden el-Mâide sûresinin 27. âyeti şöyledir: “وَإِذْ قَرَّبْنَا قَبْلَكَ مِنْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبَلُ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ” (Ey Peygamber!) Onlara, Adem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, “Andolsun seni mutlaka öldüreceğim” demişti. Öteki, “Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder” demişti.”⁴² Bu âyette, iki oğlun Allah’a kurban sunmaları ile devam eden hadise zikredilmektedir. Meâllerde genellikle oğulların ismi verilmemekte, “birinin kabul edilmiş, diğerinki kabul edilmemişti” şeklinde kapalı bir üslupla aktarılmaktadır. Bu husus, tefsîrde “اهل كتابه آدم عليه السلام ايكى اوغلتك قصه سنى حقه ذكر الله (اللقابيل الله هابيل در) بونلر قربانلرینی تقرب جهتیله عرض ایندیلر انلرک بری(ها ملك قربانی) قبول اولوب اخری (قابیلک) قبول اولمدی قابیل هابيله البته بن “Yâ Muhammed! Ehl-i kitâba, Âdem (a.s.)’in iki oğlunun kıssasını hak ile zikr eyle. (Anlar Kâbil ile Hâbil’dir.) Bunlar, kurbanlarını takarrub cihetiyle arz ittiler, Anların biri (Hâbil’in kurbanı) kabul olub, âheri (Kâbil’in) kabul olmadı. Kâbil, Hâbil’e; “Elbette ben seni katl iderim” dîdi. Hâbil; “Allâhu Teâlâ, ancak muttakilerin kurbanını kabûl ider” dîdi.” şeklinde aktarılmaktadır: Her iki tefsîrde bu lafızlarla iki oğul ile Kâbil ile Hâbil’in kastedildiği belirtilmektedir. Zikredilen bilgiler aynı şekilde Kâşifi’de geçmektedir.⁴³ Ancak İsmâil Ferruh Efendi ek beyanları parantez işaretiyle ifade etmektedir. Kıssayı hiç bilmeyen birisi için yeterli düzeyde bilgi sağlaması açısından *Mevâhib-i ‘Aliyye* ve *Tefsîr-i Mevâkib*’de ek beyanların zikredilmesi bu açıdan fayda sağlamaktadır. Kıssanın devamı *Mevâhib-i ‘Aliyye*’deki haliyle nakledilmektedir.

⁴¹ Dücane Cündioğlu, *Kur’an Çevirilerinin Dünyası*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2. Baskı, 2005), 172.

⁴² el-Mâide 5/27.

⁴³ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 237.

*Mevâhib-i 'Aliyye'*de zikredilen arasöz cihetinden mevzu ile alakalı tefsîrî izâhları, İsmâil Ferruh Efendi de zikretmektedir. Bir misalle açıklama yapmak gerekirse “فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ”⁴⁴ âyeti “Kalplerinde nifak marazı olanları görürsün ki küffarla dostluğa müsâraat ederler. “Korkarız bir inkulâbı dehrle İslâm mağlub olur”⁴⁵ ibaresiyle aktarılmaktadır. Meâllerde “Başımıza bir felâketin gelmesinden korkuyoruz” şeklinde tercüme edilen “Korkarız bir inkulâbı dehrle İslâm mağlub olur” kavlinin Abdullah b. Ubeyy’in kelâmı olduğunu İsmâil Ferruh Efendi, parantezle şu şekilde belirtmektedir: “قليلنده نفاق مرضى اولنلرى كوررسنكه كفارله”⁴⁶ Bu açıdan Kâşifi’nin naklettiği tefsîrî beyanları, İsmâil Ferruh Efendi’nin de meâle derç ettiği görülmektedir. “في”⁴⁶ âyetine dair klasik tefsîrlerde de kalplerinde hastalık mevcut kimseler nitelemesi Abdullah b. Ubeyy ve arkadaşlarına nispet edilmektedir.

İnceleme konumuz olan tefsîrde *Mevâhib-i 'Aliyye'*deki bu izâhların parantezle belirtilmesi; âyetlere zâid herhangi bir unsurun katılmamaya çalışılma hassasiyetini göstermektedir. Bu durum, okuyucuyu yapılan izahın âyetin bir parçasıymış gibi anlaşılacağı yanlışlığından kurtarmaktayken, aynı zamanda halkın ilgisinin celb edilmesi gayesine matuf olduğu söylenebilir.

VI. Bir Kelimeye Âyetin Bağlamına Göre Muhtelif Mefhumlar Yüklenmesi

Bir kelime; bulunduğu konuma, vurgusuna, siyâkına göre aynı cümlede mevcut olsa bile küçük değişikliklerle daha etkili bir anlamı barındırabilir. Bir kelimeye asıl manadan hareketle yeni anlamlar yüklenmesi âyetin bağlamı göz önüne alınarak çeviri yapıldığının göstergesidir. Bu yöntem meâllerde oldukça yaygın kullanılmaktadır. İsmâil Ferruh Efendi de çevirisinde bu üsluptan yararlanarak herhangi bir isim/fiil/sıfatın ifade ettiği manayla birlikte kelimeyi âyetin siyâkına göre kazandığı anlamıyla tercüme etmektedir. Aynı zamanda kelimeyi sıfatlarla birleştirerek anlamı kuvvetlendirmektedir. Kelimeleri açıklarken *Mevâhib-i 'Aliyye'*deki şekliyle aynı mefhumu kullanarak çevirmekte bazen de âyetin bağlamına göre yeniden değerlendirmeye tabi tutmaktadır. İsmâil Ferruh Efendi, bu metottan uzaklaşmadan kelimelerin siyaka göre kazandığı anlamını dikkate almıştır.

Kur’ân’da geçen bir kelimenin kavramsal çerçevede tercümedeki üslubunu görmek açısından; farklı âyetlerde geçen “بَيِّنَةٌ” kelimesi ile ilgili izâhlar misal olarak zikredilebilir. Öncelikle belirtmek gerekirse “بَيِّنَةٌ” kelimesine bulunduğu âyete göre şu manalar verilmiştir: “Nişân-ı zâhir”⁴⁷ “delil ü

⁴⁴ el-Mâide 5/52.

⁴⁵ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 247; İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, I/199.

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib (Suud: Mektebetu Nizâr Mustafa Bâz, 3. Baskı, 1419), 4/1158; el-Mâverdî, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, 2/46; el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî*, 3/67; İbn Atıyye, *el-Muħarreru'l-Vecîz*, 2/203; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. İbrahim el-İtfiyiş Ahmed el-Berduni (Kâhire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, 2. Baskı, 1384/1964), 4/217; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed 'Abdurrahman el-Meraşlî (Beirut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-'Arabî-Muessesetu't-Târîhi'l 'Arabî, 1418), 2/131.

⁴⁷ el-Bakara 2/211.

hüccet-i zâhire”,⁴⁸ “*Kur’ân*”,⁴⁹ “*mucize-i zâhire*”,⁵⁰ “*râh-i hakka delalet ider burhân*”,⁵¹ “*hüccet-i zâhire*”,⁵² “*hüccet-i vazıha*”.⁵³ Görüldüğü üzere “بَيِّنَةٌ” ibaresi “*celî* “*açık*” anlamına gelmekle birlikte; âyetin durumuna göre muhtelif anlamlarla izâh edilmektedir. Kastedilen mana âyetin siyâkına göre farklılık arz edebilmekte; genelde “بَيِّنَةٌ” lafzıyla “*Kur’ân*”ın kastedildiği görülmektedir. el-A’râf sûresindeki “بَيِّنَةٌ” kelimesiyle “*mucize-i zâhire*” yani Semûd kavmine karşı gösterilen deve mucizesine işaret edilmekte,⁵⁴ Hûd sûresinde ise bu kelime “*râh-i hakka delalet ider burhân*” ifadesiyle Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabına delaletle izâh edilmektedir.⁵⁵ Bu nedenle aynı lafız, muhtelif âyetlerde bazı eklerle farklı bir zamire işaretle tefsîr edilmektedir. İsmâil Ferruh Efendi’nin bu hususta aslına sadık kalarak Kâşîfi’den “بَيِّنَةٌ” kelimesini farklı âyetlerde birebir tercümeyle aktardığı görülmektedir. *Tefsîr-i Mevâkib*’de “بَيِّنَةٌ” kelimesi, sadece Beyyine sûresinde “*hüccet-i rûşen*” yerine “*hüccet-i zâhire*” şeklinde açıklamaya yer verilmesi yönünden farklılık arz etmektedir. Genel olarak *açık delil* manasındaki kullanımının tercih edildiği görülmektedir.

Yine aynı şekilde tercümede “فَاسِقٌ” lafzı, *Mevâhib-i ‘Aliyye*’deki gibi “*kebâiri irtikab eden fâsıklar*”,⁵⁶ “*Allah’a itaatten hariçler*”,⁵⁷ “*âsîler ve îmândan hariçler*”,⁵⁸ “*dâire-i dinden hariçler*”,⁵⁹ “*Allah’ın inzâl ettiği ile hüküm itmeyen*”,⁶⁰ “*dâire-i imandan hariçler*”,⁶¹ “*fâsık*”,⁶² “*dâire-i itaatten çıkanlar*”,⁶³ “*haddi tecavüz itmişler*”,⁶⁴ “*dâire-i salâhtan hâriç*”⁶⁵ manalarında izâh edilmiştir. “فَاسِقٌ” kavramına yeni bir anlam derinliği yüklenerek zikredilmekte; yer yer de *fâsık* kelimesinin önüne sıfatlar konularak vurgu belirginleştirilmektedir. *Mevâhib-i ‘Aliyye*’deki âyetin bağlamına, siyâkına, cümledeki konumuna göre lafızlara anlam yüklenmesi ile *Tefsîr-i Mevâkib*’de benzer bir referansla “*iman dairesinden çıkmış kimseler*” anlamında “*fâsık*” kavramını kullanmaktadır. *Mevâhib-i ‘Aliyye*’den çok az değişiklikle Mâide sûresindeki *fisk-fesatta kemâle ulaşmış, haddi aşmış kimseler* gibi muhtelif manalarla beraber; İsmâil Ferruh Efendi de “*fâsık*” kelimesini *itaatten-iman dairesinden/yolundan çıkmış kimseler* anlamında kullanmaktadır.

⁴⁸ el-En’âm 6/57.

⁴⁹ el-En’âm 6/157.

⁵⁰ el-A’râf 7/73-85.

⁵¹ Hûd 11/17.

⁵² el-Beyyine 98/1.

⁵³ Muhammed 47/14.

⁵⁴ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/268.

⁵⁵ İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, 1/374.

⁵⁶ el-Bakara 2/26.

⁵⁷ el-Bakara 2/99.

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/82.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/110.

⁶⁰ Mâide 5/47.

⁶¹ et-Tevbe 9/ 67.

⁶² en-Nûr 24/55.

⁶³ el-Ahkâf 46/35.

⁶⁴ el-Haşr 59/19.

⁶⁵ el-Münâfikûn 63/6.

VII. Âyetlerin Manalarına Göre Meâllerin Birleştirilip-Ayrılması

Tefsîr-i Mevâkib’in en dikkat çekici hususiyetlerinden biri, âyetlerin numaralandırılmasındaki farklı yöntemdir. Müfessir, âyetleri bölümlere ayırırken kendine has bir üslubu tercih etmektedir. Numaralandırmadaki ve âyetleri bölümlere ayırmadaki bu farklılık tercümeyle yansımakta bazen bir âyet iki kısma ayrılarak ayrı ayrı tercümesi yapılırken bazen de iki âyet birleştirilmek suretiyle tek âyet formunda ele alınmaktadır.

Konuya dair şu âyet misal verilebilir: “ إِذْ أَنْتُمْ بِالْغُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْغُدْوَةِ الْفُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لِاحْتِلَافِكُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ /Hani siz vadinin (Medine’ye) yakın tarafında; onlar uzak tarafında, kervansa sizin aşağıңызdaydı. (Onlar sayıca sizden öylesine fazla idi ki), şâyet buluşmak üzere sözleşmiş olsaydınız (durumu fark edince) sözleşmenizden ayrılığa düşerdiniz (Savaşa yanaşmazdınız). Fakat Allah, olacak bir işi (mü’minlerin zaferini) gerçekleştirmek için böyle yaptı ki, ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın. Şüphesiz Allah, elbette hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁶⁶ İsmâil Ferruh Efendi, eserinde el-Enfâl 8/42. âyette geçen “لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ” bölümünden itibaren yeni bir âyet başlangıcı saymaktadır. Yani “ إِذْ أَنْتُمْ بِالْغُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْغُدْوَةِ الْفُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لِاحْتِلَافِكُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِنْ ” âyetini bir âyet; “ لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ وَإِنَّ اللَّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ ” âyetini de müstakil bir âyet olarak izâh etmektedir. Musannif bu şekilde bir âyeti iki bölümde yani âyetin son kısmını ayrı bir âyet formunda mütâlaa etmektedir. Sonraki sıralama buna göre devam etmekte olup meâlde de aynı metodu uygulamaktadır. Kâşifi ise âyetleri Mushaftaki gibi iki âyet şeklinde bölmeden tefsir etmektedir.⁶⁷

Yine İsmâil Ferruh Efendi, en-Nisâ sûresinin 3. ve 4. âyetlerinin meâlini birleşik olarak yapmaktadır. Buna göre “ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِمَّنِّي وَتَلْتُمْ وَرُبَاعٌ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعُولُوا أَلَّا تَعُولُوا /Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur.”⁶⁸ ve “ وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِينًا مَّرِيًّا ”⁶⁹ /Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehrin bir kısmını size bağışarlarsa, onu da afiyetle yiyin.”⁶⁹ âyetlerini bütün olarak zikretmektedir.

Tefsîr-i Mevâkib’de “ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مِمَّنِّي وَتَلْتُمْ وَرُبَاعٌ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعُولُوا أَلَّا تَعُولُوا ”⁶⁸ ve “ وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِينًا مَّرِيًّا ”⁶⁹ âyetleri tek âyet gibi izâh edilmektedir. Âyetlerin tasnif edilmesi ile müteakip âyetlerin sıralaması bu minvalde devam etmektedir. Diğer taraftan mana bütünlüğünü sağlayabilme açısından

⁶⁶ el-Enfâl 8/42.

⁶⁷ Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Tefsîr-i Hüseyinî*, 386.

⁶⁸ en-Nisâ 4/3.

⁶⁹ en-Nisâ 4/4.

nasları bölümlere ayırma yöntemini tercih ettiği söylenebilir. Diğer taraftan *Mevâhib-i 'Aliyye'*de ise en-Nisâ sûresinin mezkûr 3. ve 4. âyeti Mushaftaki yöntemle ayrı ayrı âyetler biçiminde verilmektedir. Bu noktada mütercim, Kâşîfî'den farklı bir yol izlediği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Tefsîr-i Mevâkib, kısa ve öz biçimde yazılmış bir tefsîr ve tafsilatlı bir meâl görünümündedir. Bu şekilde ifade edilmesinin temelinde elbette kaynağı olan *Tefsîr-i Hüseyinî*'den beslenmesinin etkisi vardır. İsmâil Ferruh Efendi, müphem lafızların anlaşılabilmesi için meâlin içerisine bazı eklemeler yaparak âyetin anlamını kuvvetlendirme yoluna gitmiştir. Bununla birlikte meâli verdikten sonra ibarenin kapalılığını giderme gayesiyle çeşitli izâhlarda bulunmuştur. Açıklamaların çoğunluğu ise Kâşîfî'nin eserine aldığı hususlarda genellikle değişikliğe gitmeden aktarması şeklindedir. Ancak *Tefsîr-i Hüseyinî*'de bulunduğu halde meâl/tefsîre alınmayan açıklamalar da mevcuttur. İncelemeler sonucunda, meâlle kaynaşmış tefsîri açıklamaların fazla olduğu görülmekle beraber bunların membaı *Tefsîr-i Hüseyinî* olduğu anlaşılmaktadır. *Tefsîr-i Mevâkib*'in dikkat çekici bir özelliği, eserde âyetlerin sebep-i nüzûlleri ile birlikte verilmesidir. Mütercim İsmâil Ferruh Efendi, sebep-i nüzûlleri naklederken Kâşîfî'nin zikrettiği nüzûl sebeplerini genellikle değiştirmeden bazen de küçük değişikliklerle vermiştir. en-Nisâ sûresinden sonra azalan sebep-i nüzûl rivâyetleri ile sona doğru tamamen meâl halini alan tefsîrin "*Nüzûl Sebebli Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*" şeklinde Türkçeye çevrilmesinin oldukça isabetli olduğu görülmüştür.

İsmâil Ferruh Efendi, meâl kısmında çok fazla parantezler yer vermemiş; o, parantezleri sadece gerekli gördüğü yerlerde akışı bozmayacak biçimde kullanmıştır. Parantezler hususundaki dikkati, kelimeleri çevirirken bağlama göre hareket etmesi, onun Kur'ân'ın aslına sadık kalmaya çalıştığına göstergesidir.

Tefsîr-i Mevâkib'in halkın anlamasına yönelik bir tefsîr olması, eserin dili ve içeriğine yansımıştır. Tercümenin dili, yazıldığı döneme tanıklık etmesi açısından halka indirgeme gayesinin de etkisiyle, halkın anlayacağı, sade, akıcı bir üsluba sahiptir. Aynı zamanda nüzûl sebepleri ve kıssaların yoğun bir halde bulunmasından kaynaklı olarak denilebilir ki; bu tercüme hem okurun ilgisini çekmekte zorlanmayan hem de anlaşılabilirliği yüksek bir eserdir. Birçok basımı yapılmasıyla, o dönemin en çok tercih edilen *Tibyân* tefsîriyle birlikte öne çıkan meâllerden biri haline gelmiştir. Günümüz açısından ifade etmek gerekirse, Osmanlı Türkçesindeki kelime ve tamlamaların yoğunluğundan kaynaklı tercüme dilinin ağıdalı yönü ağır basmaktadır.

İsmâil Ferruh Efendi'nin, tefsîrinin halkın anlamasına kolaylık sağlayacak nitelikte olmasını özellikle gaye edindiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla meâldeki maksadın eserin içeriğini doğrudan etkilediği görülmektedir. Diğer taraftan tefsîrde; kıssalar, nâsîh-mensûh, hurûf-ı mukattaa, muhkem-müteşâbih gibi Kur'ân 'ilimleri ile alakalı geniş malumâtın varlığı da söz konusudur.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. “Türkçe’deki Kur’ân Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (2012), 231-301.
- Arpa, Recep. “Tâhirü’l-Mevlevî’nin Tefsîr-i Hüseyinî Tercümesi’nden Bir Numûne”. *Usul İslam Araştırmaları*, 21/21 (Haziran 2014), 129-146.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’. *Tefsîru’l-Beğavî (Meâlimu’t-Tenzîl)*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Dâmiriyye-Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Dâru Tayyibe, 4. Baskı, 1417/1997.
- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*. thk. Muhammed ‘Abdurrahman el-Meraşlî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Tûrâsi’l-‘Arabî-Muessesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtu’l-Müfessirîn*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Birişik, Abdulhamit. “Osmanlıca Tefsîr Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî’nin Mevâhib-i Aliyye’si”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 17/1 (2004), 53-68.
- Boltabayev, Saidbek. “Tasavvufî Şahsiyet Olarak Hüseyin Vâiz Kâşifî Buhara’dan Konya’ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi”. Edt. Dilaver Gürer-Murat Şimşek. *Konya B. Belediyesi Kültür Yayınları* (2018), 204-212.
- Boltabayev, Saidbek. “Çağatayca Tefsir-i Hüseyinî (Mevâhib-i Aliyye) Tercümesi ve Farsça Dil Özellikleri Üzerine”. *Jots*. 3/2 (2019), 287-309.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsîr Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 34. Baskı, 2019.
- Cündioğlu, Dücan. *Kur’an Çevirilerinin Dünyası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Çelik, Ersin. “19. Yüzyılda Bir Tefsir Klasiğinin Farsçadan Türkçeye Tercümesi: İsmâil Ferrûh Efendi’nin Tefsîr-i Mevâkib Adlı Eseri”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl* (2021), 241-262.
- Demirci, Muhsin. *Tefsîr Tarihi*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 41. Baskı, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Kur’ân Tarihi*. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yayınları, 12. Baskı, 2017.
- Demirci, Muhsin. “Esbâbu’n-Nüzûlün Kur’ân Tefsirindeki Yeri”. *M.Ü.İ.V.Y Dergisi*. 11-12 (İstanbul 1997), 7-25.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi *Yazır. Hak Dîni Kur’ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn Yayınevi, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tunusiyye li’n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed ‘Abdülhakk. *Muḥarreru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*. thk. Abdusselâm ‘Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Es’ad Muhammed Tayyib. Suud: Mektebetu Nizâr Mustafa Bâz, 3. Baskı, 1419.

- İsmâil Ferruh Efendi. *Tefsîr-i Mevâkib*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i ‘Âmire, 1286.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Hüseyin Vâiz-i Kâşifî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/16-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hüseyin Vâiz-i Kâşifî. *Tefsîr-i Hüseyinî*. b.y.: Nur Kitabevi, ts.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*. thk. İbrahim el-‘İtfiyîş Ahmed el-Berdunî. 20 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 2. Baskı, 1384/1964.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te’vilâtu’l-Kur’ân*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1426/2005.
- el-Mâverdü, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nuketü ve’l-Uyûn*. thk. ‘Abdulmaksûd b. ‘Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, ts.
- Mennâu’l-Kattân. *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Mektebetü’l-Meârif li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘, 3. Baskı, 1421/2000.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû’l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (et-Tefsîru’l-Kebîr)*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1423/2002.
- er-Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu’l-Gayb (et-Tefsîru’l-Kebîr)*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 3. Baskı, 1420.
- es-Semerkandî, Ebu’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Tefsîru’s-Semerkandî (Bahru’l-Ulûm)*. b.y.: y.y. ts.
- Tabaklar, Özcan-Boltabayev, Saidbek. “Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseyinî) Tercümesi”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 57/57 (2017), 237-258.
- et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi‘u’l-Beyân ‘an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Turâs, ts.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed. *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1376/1957.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü’l-İrfân fî ‘Ulumi’l Kur’ân*. 2 Cilt. b.y.: Matba’atu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuh, ts.